

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך ס, תשע"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אגב הצצה בחומש השומרוני

בשנה החולפת יצאה לאור מהדורה חדשה של התורה, המציגה זה כנגד זה את הנוסח השומרוני ואת נוסח המסורה.¹ להשוואה נוחה של הנוסחים הובלטו בהדפסת הנוסח השומרוני חילופי הנוסח המכוונים, אותם הבדלים שיש בהם משום נפקא מנה לתוכן. החומש השומרוני משופע חילופים לעומת טקסט המסורה בכתיב ובדקדוק, המשווים לטקסט קרבה לעברית של תקופת הבית השני.² לחילופים אלו חשיבות רבה לחוקר העברית על רבדיה וגלגוליה, אבל אין בהם ממש לגבי התוכן, ואכן לא ראו המהדירים לסמן אותם, כפי שצוין במבוא למהדורה.³

אותם חילופים שהוגדרו מכוונים נוגעים לגוף הנוסח, והם מסוגים שונים: מהם מורים על עריכה מכוונת, מטעמים אידאולוגיים או סגנוניים, מהם משקפים טקסט שונה מן המסור לנו. מלבד חילופים אלו יש שהקריאה של מילה זו או זו לפי מסורת השומרונים מגלה פתרון לשוני שונה מזה שבנוסח המסורה;⁴ קריאת מילים כאלה אינה באה לידי ביטוי מפורש בגוף הטקסט, שאינו כולל סימני ניקוד,⁵ אבל המהדירים רמזו עליה על ידי עיגול זעיר בצד המילה הנדונה, ובנספח למהדורה פורשה הקריאה ונוספו עליה הערות על טיבה.⁶ כמו כן סומנו בסוגריים מיוחדים חיסורים בנוסח אחד לעומת הנוסח שכנגדו. המהדורה מציגה אפוא טקסט מבוקר, שייחודיו המהותיים מובאים בשלמותם ועם זאת אינם בטלים בשפעי שפעם של חילופים חסרי ערך טקסטואלי. ברשימה שלהלן יידונו ארבעה מקראות שהנוסח השומרוני שונה בהם מנוסח המסורה, ויוער על היחס בין החילופים בעיניים של קורא האמון על ספרות חז"ל.

1. חמישה חומשי תורה – נוסח שומרון ונוסח המסורה, מבוא, הערות, נספחים, החדירו אברהם טל ומשה פלורנטין, תל-אביב תשע"א (להלן: מהדורה).
2. על ייחודו של הנוסח השומרוני ועל טיבם של ההבדלים לעומת נוסח המסורה ר' במהדורה, עמ' 25–38.
3. שם, עמ' 52.
4. מסורת הקריאה של השומרונים תועדה בידי ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד, ירושלים תשל"ז.
5. על סימני הבחן בכתב חיד שביסוד מהדורה ר' במהדורה, עמ' 51.
6. שם, עמ' 621–736.

ואלו הם, לפי סדר הטקסט.

בראשית ג, ח

הנוסח השומרוני זהה לנוסח המסורה: "וישמעו את קול ה' אלהים מתהלך בגן **לְרוּחַ הַיּוֹם**", אבל בעוד הקריאה במסורת היהודים היא "לְרוּחַ הַיּוֹם", השומרונים גורסים כאן "לְרִיחַ הַיּוֹם"⁷, כלומר 'לאורח היום'. וכפי שהעירו המהדירים זו הקריאה העומדת ביסוד התרגום הערבי של השומרונים: "טול (נוסח אחר: אתסאע) אלנהאר".

מסתבר שהמסורת היהודית התקשתה להבין את פשט הכתוב – לְרוּחַ – ולא נמנעה מלנקוט גישה דרשנית. כבר תרגום אונקלוס נקט, כנראה, את הקריאה **רִיחַ**: "לְמִנְחָה יומא", היינו 'לנחת' (נעות) נטות היום⁸. אבל דרשה הנוקטת בפירוש קריאה זו – על דרך "אל תקרי... אלא..." – מצויה בבראשית רבה על הפסוק. מלאכי השרת תוהים על אדם שעדיין חי לאחר שאכל מעץ הדעת: "מתהלך בגן", היינו 'מת הולך' בגן. על כך השיב הקב"ה: "לְרוּחַ הַיּוֹם" – לְרוּחַ הַיּוֹם. הריני מרויח לו את היום. כך אמרתי לו: 'כי ביום אכלך ממנו מות תמות' (בראשית ב, יז) [...] הריני נותן לו יום אחד משלי, שהוא אלף שנים" (בראשית רבה יט, ח [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 178]). והעניק לאדם אלף שנות חיים, שהן יום אחד של הקב"ה: תשע מאות ושלשים לו ושבעים לצאצאיו.

הווה אומר: המילה **רִיחַ**, שהייתה לחכמינו פרי של דרש חופשי, הייתה בקרב השומרונים עובדה של נוסח, וכך נקבעה הקריאה של הפסוק במסורתם.

שמות יח, ז

הרי נוסח המסורה: "יֵצֵא מֹשֶׁה לִקְרַאת חֹתְנוֹ וּשְׁתָּחוּ וַיִּשָּׂק לוֹ וַיִּשְׁאַלוּ אִישׁ לרֵעֵהוּ לְשָׁלוֹם".

הפעלים **וּשְׁתָּחוּ וַיִּשָּׂק** חסרים נושא ומושא מפורשים, ואכן רבותינו הקשו: "איני יודע מי השתחוה למי או מי נשק למי" (מכילתא יתרו, א [מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 193]). הנוסח השומרוני מכריע: "וּשְׁתָּחוּ לַמֶּשֶׁה וַיִּשָּׂק לוֹ" – משה הוא הזוכה להשתחויה ולנשיקה מחותנו.

7. ר' במהדורה, עמ' 622.

8. ר' למשל M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, The Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York 1903, ערך "מִנְחָה". עוד בעניין **רִיחַ-רִיחַ**: בישעיה לב, טו, "עַד יַעֲרָה עֲלֵינוּ רִיחַ", מעיד רד"ק שיונתן תרגם "עַד דִּייתִי עֲלֵנָא רִיחַ (נוסח אחר: רווח)"; ר' מ' מישור, "איגרת עברית אוקספורד MS. Heb. d.69(P): פרסום מחודש", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 246 והערה 186.

החומש הוא הכתב המקודש היחיד של השומרונים, והוא עומד על דמות אחת הגבוהה משכמה ומעלה מכל הבריות, היא דמותו של משה רבנו – הנביא היחיד, המתווך בין האל ובין העם (ובכך דומה החומש השומרוני לכתבים המקודשים לבני הנצרות והאסלאם, שדמות אחת ויחידה עומדת במרכזם). משה רבנו, המורם מכל הברואה, ראוי לכבוד מלכים, וטבעי שהכול, גם חותנו המכובד, ישתחו לו ויישקו לו. הנוסח השומרוני מתאים למעמד הייחודי של משה במסורת העדה.

אבל נחזור לנוסח המסורה. לנו נראה שהיעדר נושא ומושא מפורשים אינו מניח את המשפט בלא הכרע גמור, כטענת חז"ל. ברישא של הפסוק כתוב "יציא משה לקראת חותנו", והדעת נותנת שהנושא והמושא של הרישא הם הם הנושא והמושא כאן, כלומר משה הוא שהשתחוה ונשק לחותנו. אבל הדרשן ביקש אחיזה ממשית יותר לפתרון העמימות של הפסוק, אחיזה שתהיה מבוססת על עקרונות המדרש. ואת הפתרון מצא לא ברישא של הפסוק אלא בהמשכו דווקא: "ינישאלו איש לרעהו לשלום". וכך ממשיך המדרש: "מי קרוי איש? הלא משה, שנאמר 'והאיש משה עניו מאד' (במדבר יב, ג); הרי לא השתחוה ולא נשק אלא משה לחמיו. מיכן למדנו שיהא אדם נוהג בכבוד חמיו".

הדרשן למד גזרה שווה ממקום אחר, שבו הכינוי **איש** מכוון למשה. פתרון זה מנוגד לתפיסה התחבירית שלנו שהצירוף "איש לרעהו" מביע חדדיות, היינו זיה לזה. יתר על כן, הכינוי **איש**, שחכמינו תלו בו את זיהוי הנושא, אמנם מכוון למשה במדבר יב, ג, אבל בשמות ב, כא הוא מכוון ליתרו דווקא: "ויאל משה לשבת את האיש".⁹ דרשת המכילתא חלשה אפוא מאוד, וניכר שהיה לדרשן עניין מיוחד להגן על פרשנות מסוימת, שלא כדרך המדרש, הנוטה על פי רוב לפתח את הפירושים השונים העולים מן הכתוב. די להזכיר את כפל הדרשות על נח: "ינח איש צדיק תמים היה בד'תיו" (בראשית ו, ט) – יש מרבותינו דורשים אותו לשבח [...] ויש שדורשים אותו לגנאי [...] " (רש"י לפסוק; ור' למשל בראשית רבה ל, ט [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 275]).

לדעת המדרש, משה עומד כאן על חזקת בשר ודם רגיל, החייב בכבוד הזולת ככל אדם אחר בחברה. יתרו, המכונה בראש הפרק "כחן מדן", נקרא כמה וכמה פעמים לאורך הפרק "חותן משה", והיחסים בין האישים הם כשל בני משפחה, וברוח זו הדרשן לומד פרק בחלכות דרך ארץ: "מיכן למדנו שיהא אדם נוהג בכבוד חמיו".

עמדת הדרשן כלפי מעמדו של משה מעלה על הדעת שיש כאן משום פולמוס עם הנוסח השומרוני.

9. כבר העיר על כך בעל הפירוש לתרגום ירושלמי (המכונה יונתן) שבמקראות הגדולות.

שמות כב, ד

כנגד נוסח המסורה – "כי יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירה ובער בשדה אחר, מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם" – יש בנוסח השומרוני ייתור של מילים אחדות: "וכי יבעיר איש שדה או כרם ושלח את בעירו ובער בשדה אחר, שלם ישלם משדהו כתבואתה; ואם כל השדה יבעי, מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם". מסורת הקריאה של יבעי מכוונת לעתיד הבניין הקל של בעי: יקצה.¹⁰

לייתור הזה בחומש השומרוני זיקה מיוחדת למינוח ההלכתי של התורה שבעל פה.¹¹ כאן נראה כיצד הדברים מצטיירים מבחינת שלבי הגיבוש של המינוח בספרות ההלכה.

כך פותחת מסכת בבא קמא שבמשנה: "ארבעה אבות נזיקין: השור והבור והמבעה וההבער". אבל מיד בהמשך ולאורך שני הפרקים הראשונים של המסכת, הדנים באבות הנזיקין, המונחים שור, בור, מבעה והבער מוחלפים במונחים קרן, בור, שן, רגל ואש, ואלו המונחים המשמשים מכאן ואילך בתורה שבעל פה כולה. אבות הנזיקין מכוונים אפוא בשתי מערכות מונחים: (א) בראש מסכת בבא קמא; (ב) בשאר ספרות ההלכה.

מערכת ב הייתה ברורה ומחזורית לחכמינו, ואילו מערכת א נזקקה לפירוש, ואין תמה שהסוגיה הראשונה של מסכת בבא קמא בשני התלמודים עוסקת בהתאמת המונחים של שתי המערכות – בירושלמי בקיצור נמרץ ובבבלי בהרחבה גדולה.

המיוחד במערכת א הוא הצמידות לסדר וללשון של הנזיקין שבספר שמות: "וכי יגח שור [...] (כא, כח), "וכי יפתח איש בור [...] (שם, לג), כי יבער איש [...] (ואם כל השדה יבעי) [...] (כב, ד), "כי תצא אש [...] שלם ישלם המבער את הבערה" (שם, ה).

האיבר השלישי שברביעיית הנזיקין של המשנה – המבעה – אינו מתאים למינוח שבחומש על פי נוסח המסורה, אבל הוא מתאים לנוסח השומרוני. מערכת א של המשנה בנויה אפוא על המינוח שבפסוק, בהתאמה גמורה לנוסח השומרוני. הואיל ולא סביר כלל שחז"ל ישאלו מונח הלכתי מן החומש השומרוני, מתבקשת ההנחה שהחומש השומרוני משקף נוסח שהיה רווח מחוץ לעדתם¹² ושהיה מקובל גם על חכמינו. והנה נוסח דומה לשומרוני נמצא בקטע 4Q158 ממדבר יהודה: וכי יבעה [...] כתבואתו; אם כול השדה יבעה מיטב שדהו ומיטב

10. בִּרְחִיִּים (הערה 4 לעיל), עמ' 425, ושם בקונקורדנצייה, עמ' 56.

11. הענין נידון בהרחבה במאמרו של א' טוויג, "סוגיית המבעה – הנוסח והדין בראי העדויות הקדומות", תרביץ לט (תש"ל), עמ' 223–231, 419.

12. על נוסחים קרובים לנוסח השומרוני ר' במחזור, עמ' 20–24.

כרמו י[שלם]¹³ – כאן יבעה גם ברישא. זאת ועוד: בתרגום השבעים ישנו אותו ייתור, ואין ספק שנוסח כזה עמד לפני המתרגם.¹⁴

מענה נראה שמערכת א של המשנה מבוססת על לשון המקרא, על פי אחד הנוסחים של התורה שהיו קיימים בזמן גיבוש המינוח ההלכתי של התורה שבעל פה, והיא שייכת לרובד הקדום של לשון המשנה. הדבר עולה בקנה אחד עם ההכרה ש"כל שהמשניות הן יותר קדומות הן יותר מושפעות מלשון המקרא".¹⁵

אין ענייננו באמינותו ובמידת מקוריותו של הנוסח המורחב של הפסוק. מכל מקום, כפי שהוער במחקר,¹⁶ יש רגליים לסברה שהייתור הוא שיבוץ פרשני, על דרך "חסורי מחסרה", שנועד לפתור קושי ענייני; שהרי לא הגיוני שעל המזיק לשלם "מיטב שדהו ומיטב כרמו" בלי יחס כלשהו להיקף הנזק, כפי שעשו הפסוק להתפרש על פי נוסח המסורה. עוד יש לציין שבנוסח המורחב שבחומש השומרוני המין של שדה נקבה, כבלשון חז"ל: "שלם ישלם משדהו כתבואתה",¹⁷ כנגד "כתבואתו" בקטע הנזכר ממדבר יהודה.

דברים לג, י

נוסח המסורה: "יורו משפטך ליעקב ותורתך לישראל". כנגדו השומרוני גורס "ותורותיך", בריבוי.¹⁸

הפסוק הזה נדרש במדרש ספרי: "ותורתך לישראל" – מלמד ששתי תורות ניתנו להם לישראל, אחת על פה ואחת בכתב" (ספרי דברים, שנה [מהדורת פינקלשטיין, עמ' 408]).

13. J. M. Allegro, *Qumrân Cave 4.I (4Q158–4Q186)* (Discoveries in the Judaean Desert, 5), Oxford 1968, p. 5; טוויג (הערה 11 לעיל), עמ' 419.
14. A. Aejmelaeus, "What Can We Know about the Hebrew Vorlage of the Septuagint?", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 99 (1987), pp. 82–83. הניקוד יִבְעָה בנוסח המסורה (יִבְעָר-אֵיט) פורש לאחרונה כחשפעה של הנוסח המתחרה יִבְעָה (בהפעיל דווקא): J. Joosten, "A Note on the Anomalous Jussive in Exodus 22:4", *Textus* 25 (2010), pp. 9–16 [איוב לט, כו]. אני מודה לפרופ' דוד טלשיר על שהפנה אותי למקורות אלו.
15. י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 1129.
16. טוויג (הערה 11 לעיל), עמ' 227–230.
17. מסורת הקריאה – בכינוי חקנין לנקבה (כָּה); ר' בך-חיים (הערה 4 לעיל), עמ' 425, וכך נותח שם בקונקורדנציה, עמ' 48.
18. חילוף זה לא הובלט, משום מה, במהדורה (השי' בתוך [דברים ו, ט; יא, כ] בחבלטה, כנגד ביתך בנוסח המסורה).

הדרשה, שהיא בעלת משמעות לגבי מעמדה של התורה שבעל פה, אינה מתיישבת עם נוסח הכתוב – תוֹרָתָךְ – ועל כך העיר המהדיר של ספרי דברים: "משמע שגרס ותורותיך, וכעין זה בשומרוני"¹⁹. להשוואה: "אלה החקים והמשפטים והתורות (ויקרא כו, מו) [...] 'והתורות' – מלמד ששתי תורות ניתן להם לישראל, אחת בכתב ואחת בפה" (ספרא בחוקותי ב, ז [מהדורת וייס, קיב ע"ג]); "נאוו לחיך בתורים" [...] 'בתורים' – בשתי תורות, שבכתב ובעל פה" (שיר השירים רבה א, ל).

נראים אפוא הדברים שבזמן שהתנא דרש את הדרשה על הפסוק הזה שבספר דברים היה הנוסח "ותורותיך" ידוע גם בקרב היהודים, ידוע ומקובל דיו שאפשר היה לדרוש אותו כצורתו. אלא שזה לא התקבל בנוסח המסורה, ורק ניתן לשחזרו בזכות הדרשה המאלפת שבספרי.

19. וכן במקורות (מפוקפקים) אחרים; ראה פינקלשטיין שם.